

24. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 42, л. 3об.
25. Там же, л. 4.
26. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 40, л. 2-3.
27. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 41, л. 1-2.
28. Маркевич А. З культурної минушчини Криму XIX ст.: Короткі нариси // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук.– К., 1930.– № 89: Філологічна кафедра під керівництвом А. Е. Кримського, Тюркологічна комісія, №2: Студії з Криму, I–IX.– С. 158.
29. Там жжже.
30. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 41, л. 2-3.
31. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 1, л. 87.
32. Кашкадамов М., Аверкиев П., де-Мезон. Сиротский дом тайного советника Фабра в Симферополе // Таврические епархиальные ведомости.– 1870. – № 14.– С. 454, 460.
33. Там жже, С. 456.
34. Совет попечителей сиротского дома тайного советника Фабра, в Симферополе // Санкт-Петербургские ведомости. – 1876.– 10 июня.
35. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 1, л. 170.
36. Там же, л. 72.
37. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 30, л. 1.
38. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 40, л. 4 об.
39. Там же, л. 4.
40. Там же, л. 7.
41. Кашкадамов М., Аверкиев П., де-Мезон. Сиротский дом тайного советника Фабра в Симферополе // ТЕВ.– 1870. – № 14.– С. 456.
42. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 30, л. 1.
43. ГААРК, ф.183, оп. 1, д. 647, л. 2.
44. Там же, л. 3об.
45. ГААРК, ф. 120, оп. 1, д. 42, л. 1-1об.
46. Там же, л. 5.
47. Маркевич А. З культурної минушчини Криму XIX ст.: Короткі нариси // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – К., 1930.– № 89: Філологічна кафедра під керівництвом А. Е. Кримського, Тюркологічна комісія, №2: Студії з Криму, I–IX. – С. 155.
48. Широков В., Широков О. Симферополь: Улицы рассказывают.– Симферополь: Таврия, 1983.– С. 148-149.
49. Маркевич А. З культурної минушчини Криму XIX ст.: Короткі нариси // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – К., 1930. – № 89: Філологічна кафедра під керівництвом А. Е. Кримського, Тюркологічна комісія, №2: Студії з Криму, I–IX. – С. 155.
50. ГААРК, ф. Р-2241, оп. 1, д. 3, л. 173.
51. ГААРК, ф. Р-1188, оп. 3, д. 163, л. 68.
52. Постановление Симферопольского Горрайполкома 30 мая 1924 года // Красный Крым. – Симферополь, 1924.– 15 мая.

Змерзлий Б.В.

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО КІНОМИСТЕЦТВА ТА КІНОФІКАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР У 1920-1930-х рр.

Актуальність поставленої проблеми обумовлюється необхідністю дослідження та аналізу розвитку національного кіномистецтва кримських татар у Кримській АРСР під час її існування. Це дозволить більш повно уявити процес розвитку національної просвіти у цей час та позбавитись певних "білих плям", що досі залишаються при зверненні до цієї проблеми.

Потрібно зазначити, що публікацій у яких розглядаються проблеми національного кіномистецтва, або ж їх окремі аспекти, на сьогоднішній день досить небагато. Найбільш плідно у цьому напрямі працюють дослідники М.Т. Бекирова й Т.В. Деревянко [1, 2], окремі аспекти розглянуті у роботах Д.П. Урсу та В.М.Лашені [4, 14]. Проте, на жаль, комплексно поставлена проблема ще досліджувалась. Крім того, більшість сучасних досліджень базується на досить вузькій джерельній базі, без використання усього можливого комплексу джерел до цієї проблеми. Таким чином, є необхідність, комплексно розглянути проблему виникнення та розвитку національного кіномистецтва кримських татар, а також питань кінофікації у національних районах в 1920–1930-х рр.

Звертаючись до розгляду поставленої проблеми, необхідно дослідити наступні основні питання. По-перше, з'ясувати, які саме кінокартини найчастіше демонструвалися в кінотеатрах та клубах. По-друге, розвиток кіномережі в Кримській АРСР. По-третє, створення кінофільмів заснованих на сюжетах з життя кримських татар, їх подальша доля. По-четверте, зробити висновок про вплив кіно на просвіту кримських татар.

Звертаючи до розгляду питання, що ж саме здебільшого могли побачити на кіноекранах кримські тата-

ри, необхідно відзначити, що всю кінопродукцію, яка проникала на місцевий ринок, умовно можна поділити на такі категорії. По-перше, іноземні фільми, фільми випущені ведучими кіностудіями країни, кінокартини зняті трестом Востоккино і нарешті, зняті на Ялтинській кіностудії. По-друге, художні, документальні та навчальні фільми. По-третє, "німе кіно" і звукові фільми. Остання категорія поділяється на російськомовні та інші.

Безумовно, що більшість кінопродукції на кримському ринку була російськомовною. Крім того, не дивлячись на виникнення та початок поширення такої форми кінофільмів як навчальні, говорити про їх широке використання в діяльності навчальних закладів не приходиться. Що ж стосується кінострічок іноземного виробництва, то та незначна частина, що потрапила на кіноекрани Кримської АРСР, у першу чергу приходиться на самий початок 1920-х рр., тобто на час незначної кількості діючих у регіоні кіноустановок. Тому напевно чи можна говорити про їх серйозний вплив на місцевого глядача.

До того ж, саме в цей період починає свою діяльність спеціально створена цензурна організація Кримліто. До її обов'язків входило контролювати зміст увезених книг, іншої літератури, пластинок і, звичайно ж кінофільмів. Багато в чому з діяльністю таких організацій пов'язана та обставина, що далеко не усі фільми ввезені з-за кордону в СРСР доходили до рядового глядача, тим більше на окраїні величезної країни.

До того ж, у сфері заборони або дозволу для показу окремих кінокартин державні органи виявили неординарність мислення. Зокрема картини, переглянуті відповідними органами і після чого включені до чергового циркуляру, теж мали визначений розподіл. Вони поділялися так: дозволяється, але не для робітничо-селянської аудиторії; тимчасово дозволяється тільки для міського населення Криму; заборонені картини. До останніх належали "У нетрях Москви", "З темряви царату в сяйво свободи",

"Епізод із часів Французької революції", "Тихон після каяття" та інші [16, арк. 1-59]. Таким чином, на кіноекрани автономії потрапляла тільки "ідеологічно витримана" продукція.

Звертаючись до питання, що ж саме дивилися кримські глядачі, у першу чергу необхідно сказати про величезну популярність і любов їх до кінофільму "Алим", що йшов у багатьох кінотеатрах Криму по декілька разів. При цьому завжди з захопленими відгуками в національній пресі [16-19]. Крім того, на кіноекранах автономії можна було побачити "Ордер на арест", "Кира-Кираліна", "Цемент", "Плотина прорвана", "Гость из Мекки", "26 комиссаров", "Два товарища", "Исмет", "Алмаз", "Кендиляр", "Сабухи", "Бахтияр", "Орденосец", "Большие будни", "Птицелов", "Броненосец Потьомкин", "Веселье ребята" та інші. Необхідно також сказати, що місцева преса, у першу чергу газета "Yeni dunya", регулярно публікували повідомлення про те, де і який кінофільм буде демонструватися.

Звертаючись до проблеми розвитку кіномережі в Кримській АРСР, необхідно сказати, що в дореволюційному Криму діяло усього декілька кіноустановок. І якщо в 1920-х рр. поширення "найголовнішого з мистецтв", не дивлячись на підвищений інтерес до кіно, йшло повільними темпами, то в 1930-х рр. можна відзначити швидке кількісне зростання кіномережі.

Так, наприклад в 1927 р. усе ще слабо обслуговувалися кінокартинами такі національні райони як Бахчисарайський, Карасубазарський та Судакський. На окраїні автономії в цей період кіно взагалі ще не проникло. Кінофікація села знаходилася на вкрай низькому рівні. На весь Крим нараховувалося всього 13 кінопересувок, та й ті забезпечувалися застарілими картинами [11, арк. 251].

Треба відмітити, що Кримська АРСР у цей період дещо відставала у розвитку кіномережі, особливо на селі, по зрівнянню з іншими республіками РСФСР. Так, наприклад, загалом по РСФСР з 1927 по 1930 р. кількість кіноустановок виросла з 8 до 12 тисяч (тобто на 50%). Крім того, необхідно відзначити, що мережа кіно-пересувок за цей же період зросла у двічі [21, арк. 18-33 (зв)].

Тільки на початку 1930-х рр. місцева влада активно взялася за розвиток кіномережі. Так, наприклад, у 1932 р. "з метою рішучого поліпшення кінообслуговування" населення Криму РНК запропонував НКП терміново переглянути й уточнити план розвитку кіномережі на 1933 р. Основними його положеннями були будівництво кінотеатрів у Керчі й Камиш-Буруні. Також передбачалося з'ясувати становище Ялтинської кінофабрики, розробити плани її реконструкції та реорганізації всієї системи кінороботи в Криму [12, с. 125].

Вжиті заходи виявилися ефективними і вже в 1934 р. у Криму нараховувалося 315 кіноустановок [13, с. 41]. У 1940 р. у регіоні їх нараховувалося 637, у тому числі 333 на селі. 89% усіх кіноустановок були звуковими. У 1941 р. у Криму діяли 641 кіноустановка [14, с. 37]. Таким чином, тільки в 1930-х рр. населення регіону вдалося забезпечити необхідною кількістю кіноустановок, що дійшли до самих далеких і важкодоступних куточків Криму.

Звертаючись до наступного питання, необхідно відзначити, що Крим з його багатою історією, чарівним ландшафтом та кліматом начебто спеціально створений для кінозйомок, і це було оцінено ще на зорі вітчизняного кінематографа.

Перша спроба створити художній фільм за національними кримськотатарськими мотивами відбулася ще в 1924 р. Саме тоді, караван експедиції Першої Московської фабрики Держкіно звернув від гучних морських курортів усередину гір і пішов туди, де ще не ступала тринога кінокамери.

У 1924 р. ця знімальна група приступила до зйомок на базі Ялтинської студії фільму-драми "Песнь о камне". Режисер-постановник картини - Л. Мурашко, сценарист - Х. Херсонський. Дія фільму відбувалася в околицях Бахчисарая, печерних містах Чуфут-Кале і Мангуп-Кале.

Сюжетом постановки стала історична легенда про кримськотатарського бідняка, народного поета-співака Халіля. На головну роль був запрошений обдарований артист Хайрі Емір-Заде. Епізодичні ролі виконували місцеві кримські татари різних професій та суспільного становища.

Преса Москви і Києва, відомі кінокритики широко висвітлювали в ті дні цей фільм. Критика була різ-

ною, деякі ставилися дуже позитивно, дехто вважав його наївним. Так, невисоко оцінив достоїнства фільму й український кіножурнал "Кіно": "Фільм не вийшов. Наївний сценарій, недотепна стилізація етнографії Криму. І це усе відбулося, незважаючи на те, що до послуг режисера були вигідні можливості: романтичність татар, природна краса Криму і до цього незвичайний актор Емір-заде Хайрі" [2, с. 2]. Особливо гостро критикував фільм відомий поет О. Мандельштам [3, с. 515-517].

Уже через рік після виходу стрічки кінокритик і автор сценарію Х.Херсонський самокритично резюмував: "Незнання татарського життя, мови самим режисером до експедиції і незнання мови ніким зі співробітників, що виїхали з ним з Москви, створювало визначені труднощі. Нам багато в чому не діставало постійного співробітництва культурних та художніх діячів з числа кримських татар. Художня виставка в Парижі відняла в нас Усеїна Боданінського - одного з таких людей, допомоги якого ми бажали" [1, с. 99].

Під час прем'єри фільму "Песнь о камне" у Москві приміщення кінотеатру було прикрашено татарськими національними килимами, а перед початком перегляду виконавець головного героя фільму Хайрі Емір-Заде виступив з народними кримськотатарськими танцями.

Хайрі був дивовижним актором. У ньому сполучався талант танцюриста, співака та художника. За майстерністю його порівнювали з відомим у той час американським кіноактором Дугласом Фербексом. Ім'я Хайрі та його фотографії не сходили зі сторінок газет і часописів.

Емір-Заде Хайрі Османович народився в 1893 р. у селі Дереккой Ялтинського повіту. Якийсь час працював шофером. Спочатку він танцював у районних клубах, а потім висунувся як знаменитий танцівник у Сімферополі, виступав у Держдрамтеатрі та на дерев'язях (народних гуляннях).

Початкову освіту Емір-Заде одержав у Ялті. Продовжив її в Одесі в художньо-промисловому училищі. Після цього навчався в Санкт-Петербурзькому художньому училищі. Велику популярність, вдячність і любов рідного народу Хайрі заслужив у роки становлення Кримської АРСР. У 1923 р. артисту надали звання Народного. Найбільшу популярність йому приніс фільм "Алим" знятий режисером Г.Тасінім, разом з поетом М.Бажаном у 1925-1926 р. [7, с. 4]. Для написання сценарію фільму був запрошений відомий письменник-драматург кримськотатарського театру У.Іпчі. В основу сценарію була покладена легенда про народного героя Аліма, захисника скривджених та пригноблених. На цей шлях безстрашного Аліма надихнула жінка - кохана Сара. Роль Сарі у фільмі виконала дружина Хайрі - Асіє Емір-Заде. Художником-консультантом по костюмах у фільмі був У.Боданінський.

У матеріалах Держархіву з обстеження 2-ї кінофабрики м. Ялти "Востоккино" сказано: "Картина Алім - етнографічно зроблена добре. Вона має велике значення для Кримського населення і цим пояснюється підвищений інтерес до її випуску". Перший перегляд фільму відбувся 3 серпня у Сімферополі, потім у Москві, Києві й інших містах. Фільм пройшов з величезним успіхом. Кілька його копій навіть були продані за кордон [4, с. 219].

Ще не закінчивши роботу над "Алимом", режисер Г.Тасін, за сценарієм С.Лазуріна розпочав роботу над фільмом за участю Хайрі Емір-Заде - "Ордер на арест". Хайрі грав роль голови ревкому - Сергія Каргальського. Фільм розповідав про один з епізодів Громадянської війни. Преса позитивно відгукнулася на демонстрацію фільму в 1927 р. у Києві й у 1928 р. у Москві.

Свою першу "негативну" роль Хайрі зіграв в однойменному фільмі за мотивами твору письменника Панаєта Ісраїлі (1884-1935) "Кира-Кираліна" ("Двічі продана"). Картина про безправне положення жінок у країнах Сходу. Хайрі зіграв роль Назіма-ефенді - торговця "живим товаром". Цей фільм також був знятий на Ялтинській кіностудії в 1927 р. режисером Б.Глаголевім, за сценарієм Н.Плеского й Е.Валерської. Гра Хайрі була відзначена як робота великого актора з блискучим майбутнім.

Швидко зростали професійний рівень та популярність артиста. Хайрі Емір-Заде запросила на зйомки Одеська кіностудія. Тут він знявся у низці кінстрічок: "Цемент" (1927 р.) по роману Ф.Гладкова, де він грав роль головного героя Гліба Чумалова. "Плотина прорвана" (1928 р.), "Гость из Мекки" (1930 р.). Остання картина пройшла з великим успіхом на кіноекранах країни. Численна преса була наповнена хвалебними рецензіями. 1930-х роках на кримськотатарську інтелігенцію обрушувється шквал репресій. Прагнучи уникнути трагічної долі Хайрі Емір-Заде з дружиною переїхав в Азербайджан. У Баку він продовжує зніматися на студії Азеркіно у фільмах "26 комиссаров", "Два товарища" (1934 р.), "Исмет" (1934 р.), "Алмаз" (1936 р.), "Кенділяр" (1939 р.), "Сабухи" (1941 р.). Останній фільм з його участю кіноновелла у двох частинах "Бахтияр" (1942 р.), де він грає роль німецького офіцера. На жаль, після депортації кримськотатарського народу Емір-Заде був звільнений з кіностудії [1, с. 99-100]. Крім цих нещасть, актор, за спогадами сучасників, важко занедужав і, зрештою, помер 17 лютого 1958 р. у Баку в бідності та невідомості [5, с. 14]. Його величезний внесок у культуру та кіномистецтво рідного народу був відданий забуттю.

Безумовно, з від'їздом до Одеси, а потім і Баку Емір-Заде виробництво кінокартин на національну тематику в Кримській АРСР не було припинено. На Ялтинській, як тоді говорили "кінофабриці", було знято декілька стрічок про колгоспне будівництво та культурне життя Криму. Однак рівень цих картин був дуже низьким. З картин, що вийшли, гарними вважалися "Орденосец" і "Большие будни". У 1932 р. йшла робота над створенням фільму "Птицелов". Створювалися різні короткометражні фільми до

ювілейних дат. У той же час фабрика допускала багато браку. Деякі фільми знімалися з прокату в момент завершення робіт. Така доля спіткали наприклад фільм "Два Аліма" [6, с. 3]. Це, безумовно, призводило не тільки до розтрати фінансових ресурсів, але й виникненню недовіри до місцевого кіновиробництва.

До середини 1930-х рр. ситуація в галузі виробництва кінокартин з національним забарвленням погіршується. Про це свідчать навіть звичайні статистичні дані. Як відомо на початку 1930-х рр. для виробництва картин "з життя східних народностей" було створено трест "Востоккино" [8, с. 83]. Його силами у 1931 р. було знято 7 кінокартин, у 1932 р. - 4, а в 1933 р. тільки 3. Офіційно, зниження темпів у створенні кінокартин пов'язувалося з підвищенням вимог "до якості й ідеологічної витриманості картин, що виуває партія" [8, с. 87]. Крім того, необхідно згадати, що після серії провалів місцевих картин, до національної і місцевої

тематики взагалі перестали звертатися.

Тільки в 1935 р. кримський ОК ВКП(б), у зв'язку з 15-річчям радянзації Криму, прийняв рішення організувати на Ялтинській кінофабриці постановку художньої звукової кінокартини за сценарієм голови Спільноти письменників Криму І.Тархана "Наступающие". Одноименна п'єса була опублікована в 1934 р. і поставлена у кримськотатарському театрі [10]. Треба сказати, що вона мала визначений успіх навіть за межами Криму. Можливо це й спонукало ОК прийняти вищевказане рішення.

Таким чином, у фільмі передбачалося, у художніх образах відобразити "боротьбу за Жовтень у кримському татарському селі". До участі в постановці кінострічки передбачалося залучити артистів Татарського Держдрамтеатру [9, арк. 215].

Для матеріального забезпечення робіт, ОК доручив голові РНК Кримської АРСР А.А.Самедінову порушити клопотання перед РНК РРФСР щодо затвердження цієї постановки у виробничому плані кінопромисловості у 1935-1936 р. і забезпечити кредитами на проведення робіт у 1935 р. у сумі 130 тис. крб.

На жаль подальша доля цієї кінострічки не відома. Однак якщо навіть і припустити, що вона була все-таки знята, то її творчий шлях навряд чи був довгим. Пояснюється це тим, що вже в 1937 р. І.Тархан був арештований за звичайним для того часу обвинуваченням: "був одним з керівників антирадянської пантюркістської шпигунсько-диверсійної терористичної організації" [4, с 173]. Таким чином, зйомка національних кінокартин, що до цього розвивалася хоча і з деякими складнощами, була припинена в другій половині 1930-х рр.

Завершуючи розгляд розвитку кіномережі та кіновиробництва в Кримській АРСР, необхідно відзначити, що в 1920-1930-х рр. Крим виявився однією з небагатьох тюркомовних республік, що мали не тільки свою широко розгалужену мережу, але й традиції створення національних кінострічок. Так, приміром, у Башкирії власних картин узагалі не знімали. Крім того, якщо порівнювати кількість діючих кіноустановок у двох республіках, наприклад у 1940 р., то виявиться, що в Кримській АРСР діяло 637 кіноустановок, а в Башкирській АРСР тільки 271 [20, с 335].

У той же час, необхідно вказати, що власної студії для дублювання та перекладу кінострічок кримськотатарською мовою у Криму не було. Якщо враховувати незначну кількість кримських татар, що у цей період знали російську мову то, безсумнівно, доводиться говорити про низьке якісне обслуговування національного населення на тлі визначених досягнень у справі розвитку кіномережі. Крім того, можна зробити висновки і про незначне місце в справі просвіти кримських татар цього виду мистецтва. Основними досягненнями якого в 1930-х рр. у регіоні можна вважати хіба що, розвиток радянської кінопропаганди.

Джерела та література

1. Бекирова М.Т. Истоки крымскотатарского киноискусства. 2 Таврические научные чтения, посвященные 80-летию музея Тавриды, г. Симферополь, 25 мая 2001г. Сборник материалов. – Симферополь, 2002. – 111с.
2. Деревянко Т. В главной роли - Хайри // Голос Крыма. – 1998. – №49 (264). – 4 декабря.
3. Мандельштам О. Собрание сочинений в 4-х томах. Том 3-4 // Том 3. Очерки, письма. Том 4. Дополнительный. – М.: Терра, 1990. – С. 515–517.
4. Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944 гг.): Библиографический словарь / Гл. ред. и сост. Д.П.Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с.
5. Хроника // Полуостров. – 2006. – 10-16 февраля. – №5 (159). – С. 14.
6. Ени Дунья. – 1932, 27 сентября. – С. 3.
7. Красный Крым. – 1926. – 29 июля. – №171 (1688). – С. 4.
8. Саедов Л. Кинематография в советских национальных республиках // Революция и национальности. – 1934. – №11. – С. 83–87.
9. ДААРК, ф. 1, оп. 1, спр. 1397. Протоколы заседаний бюро обкома партии. Экз. 1. 3.01.1935 г.-29.12.1935 г., 341 арк.
10. Уджюм. – Аксмеджид: Крымдевеншр, 1934. – 11 с.
11. ДААРК, ф. 1, оп. 1, спр. 619. Протоколы №№90-92 - а; 1-6-а заседаний секретариата обкома партии и материалы к ним. 3.01.27 г.-14.03.27 г., 262 арк.
12. О кинофикации Крыма. Хроника // Экономика и культура Крыма. – 1932. – №9(11). – С. 125.
13. Литературный Крым // Революция и национальности. –1934. –№5. – С. 41.
14. Пашеня В.Н. Татарский вопрос в национально-государственном строительстве Крымской АССР и его решение в деятельности исполнительно-распорядительных органов власти в 1930-х - начале 1940-х гг. // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №66. – С. 35–37.
15. ДААРК, ф. 20, оп. 3, спр. 1. Циркуляры, инструкции Главлита по контролю за репертуаром кино-театров, эстрады. 15 июня 1923 г. –4 сентября 1923 г., 60 арк.
16. Абдураман. «Алим» фильмасы Багъчасарайда // Ени Дунья. – 1927. – 7 октября.
17. Али-Асан. «Алим» Кърым койлеринде. (Кино) // Ени Дунья. – 1926. – 23 ноября.
18. «Алим» (Кинофильм акъкъында къыскъа маломатлар) // Ени Дунья. – 1926. – 30 июля.
19. «Алим Айдамакъ» кинода // Peri. – 1926. – №2. – С. 71–72.
20. Дьяконова Н.Н. Кинофикация // Башкортостан. Краткая энциклопедия. Научное издательство «Башкирская энциклопедия». – Уфа, 1996. – 670 с.
21. ДАРФ, ф. 2306, оп. 75, спр. 2421. Документы о состоянии народного образования, подготовленные ко 2-му Всесоюзному партсовещанию по народному образованию /тезисы докладов, доклады, справки/. 1931 г., 173 арк.